

Soszyński, Jacek

"Reason and Society in the Middle Ages", Alexander Murray, Oxford 1978 : [recenzja]

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 34/2, 357-360

1989

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Alexander Murray: *Reason and Society in the Middle Ages*, Oxford 1978, Clarendon Press, 507 ss.

„Zawsze panowało przekonanie, że w człowieku drzemie wiele zła. Nikomu nie udało się jednak wyczerpująco wyjaśnić na czym owo zło polega. W tradycji zachodniej funkcjonują w tym względzie dwa stanowiska. Pierwsze głosi, że cały problem tkwi w ludzkim umyśle: człowiek postępowałby dobrze gdyby tylko potrafił, gdyby miał właściwe informacje lub wyciągał prawidłowe wnioski z danych, które posiada. Drugie zapatrywanie doszukuje się zła w woli — ludzie bardzo dobrze wiedzą, co jest złe a co dobre (lub wiedzieliby, gdyby zadali sobie trud rozróżnienia), zbyt często jednak wybierają zło, gdyż są zepsuci.”¹ Murray pierwsze z wyżej wymienionych wyjaśnień nazywa tradycją grecką, drugie zaś — hebrajską, a poprzez głęboką analizę postaw ludzkich wypływających z tych dwóch, przeciwstawnych sposobów rozumienia świata, stara się dać obraz rozwoju racjonalistycznego myślenia w umysłowości średniowiecznej od X do XV wieku, i skutków tego zjawiska w życiu społecznym.

Dla każdego poważnie zainteresowanego tematem, nie jest tajemnicą, że zarówno sposób rozumienia wszechświata, jak i zjawisk bezpośrednio otaczających człowieka, był inny u progu naszego tysiąclecia niż pięć wieków później. Z licznych, szczegółowych rozpraw wiemy jakimi drogami przebiegały zmiany ekonomiczne oraz jak postępowała wiedza. Książka Murraya stara się powiązać te pozornie odległe dziedziny, podejmując temat kluczowy dla całości badań nad umysłowością średniowieczną. Autora nie interesują kolejne fazy intelektualnych batalii między wiarą a rozumem, gdyż te, ograniczone do wąskich kręgów uczonych, nie miały szerszego oddziaływania społecznego. Interesują go dwie płaszczyzny światopoglądu racjonalistycznego: rozsądek w życiu codziennym (według obiegowych sądów tak obcy ludziom średniowiecza), oraz ściśle umysłowy mechanizm poprawnego rozumowania, umożliwiający pracę naukową.

Średniowieczną Europę łacińską, jak zresztą Autor sam podkreśla, można pod wieloma względami traktować jako wspólnotę kulturową. Podobnie jak dziś, mamy do czynienia ze społecznością dążącą do jednolitości i podkreślającą swój uniformizm kulturowy. Naturalnie Autora interesuje obszar geograficzny dzisiejszej Europy Zachodniej, co wyraźnie rzuca się w oczy z załączonych do tekstu map. Murray w zasadzie wyłącza z pola swych dociekań wczesne średniowiecze, gdyż jego zdaniem zasięg prac intelektualnych wówczas podejmowanych był zbyt ograniczony, by mieć jakiegokolwiek głębsze skutki społeczne. Drugi powód, który skłonił Autora do przyjęcia przełomu X i XI wieku jako cezury, od której rozpoczyna swe studium, to przekonanie, że to właśnie wtedy, a nie jak się powszechnie utar-

¹ Alexander Murray: *Reason and Society* ..., s. 2 (przekład własny).

ło w historiografii około 1500 roku, rozpoczynają się dzieje „bezpośredniego przodka społeczeństwa, w którym dziś żyjemy”.

Murray zaczyna od podstaw materialnych. By je scharakteryzować wybiera jeden czynnik — pieniąż. Wybór swój motywuje zasięgiem zmian, jakie zaszły w obrocie pieniężnym w ciągu XI wieku. Stawia tezę, że były one tak wielkie pod względem ilościowym, że pociągnęły za sobą przeobrażenia jakościowe. Dla uzasadnienia swoich poglądów tworzy teorię monetarną dla wczesnego średniowiecza, która ma odpowiedzieć na dwa pytania: co to jest pieniąż w ogóle, i w jaki sposób się on ma do gospodarki opartej na wymianie towarowej. Przeprowadziwszy dyskusję teoretyczną Murray porównuje wypływające z niej wnioski z dziejami gospodarczymi wczesnośredniowiecznej Europy, i dowodzi, że około lat 950-1100 zmiany w zakresie posługiwania się pieniążem osiągnęły stadium przejścia z gospodarki opartej na wymianie towarowej do towarowo-pieniężnej. Pojawienie się pieniądza w niespotykanych dotąd ilościach postawiło ludzi przed nieistniejącymi dotychczas problemami — nowe możliwości działania stworzyły nowe motywacje.

Autor konstatuje, nie kryjąc zdziwienia, że wbrew dzisiejszym przekonaniom, pieniąż nie był czynnikiem atomizującym społeczeństwo. Wręcz przeciwnie, oddziaływał jednocząco, stworzył bowiem warunki dla takich zbiorowych przedsięwzięć jak budowa katedr, pielgrzymki lub wyprawy krzyżowe. Stworzył je dzięki wywołaniu nowych motywacji, czasami twórczych, czasami destruktywnych, najczęściej o bardziej skomplikowanym charakterze. Murray wybiera trzy zagadnienia: chciwość, ambicję i władzę. Ich szczegółowa analiza ukazuje jak racjonalistyczna postawa względem świata w XII i XIII wieku coraz śmielej torowała sobie drogę włąb przeróżnych dziedzin działalności ludzkiej. Na tym zamyka się pierwsza część książki.

Część II i III poświęcona jest przenikaniu racjonalizmu do sfery działalności umysłowej. Autor ponownie wybiera po jednym wątku, na bazie analizy którego dochodzi do wniosków uogólniających. Część druga traktuje o historii matematyki, część trzecia — o sprawach związanych z tymi dziedzinami wiedzy, które dziś określamy jako humaniora. Wybór ów nie jest dziełem przypadku, jak Autor sam podkreśla, przystępując do drugiej części swych rozważań, racjonalizm wkraczał w umysłowość średniowieczną dwoma drogami: przez słowa i przez liczby. Podział siedmiu sztuk wyzwolonych na trivium (logika, gramatyka i retoryka) oraz quadri-vium (arytmetyka, geometria, astronomia i muzyka) dokładnie odzwierciedla owe dwie drogi, a ponadto podkreśla wyższość nauk matematycznych jako wiedzy czystej i niepodlegającej zakwestionowaniu. Jakże głęboko zapadło to przeświadczenie w świadomość społeczną! Jeszcze dziś można spotkać nawet na seminariach uniwersyteckich poglądy poddające w wątpliwość naukowość wiedzy humanistycznej. Co do średniowiecza, trudno się dziwić; jak dowodzi Murray, w owych czasach uprawianie matematyki (np. Gerbert z Aurillac), z przyczyn ściśle technicznych (posługiwanie się cyframi rzymskimi), napotykało na trudności przewycięzalne tylko dla umysłów najwyższych lotów.

Naczelną tezę omawianej części pracy Murraya jest wykształcenie się w XII i XIII wieku zjawiska określanego przez Autora jako „mentalność matematyczna”. Rozumie on pod tym terminem pojmowanie i określanie świata oraz działalności ludzi w kategoriach konkretnych, mierzalnych, (a za przyczynę jej wykształcenia się podaje inwazję w życie codzienne konieczności liczenia i powiązane z tym upowszechnienie narzędzi umożliwiających łatwe operowanie liczbami relatywnie wysokimi (abacus, później cyfry arabskie).

Część trzecia zajmuje się społecznymi skutkami wiedzy niższej, osiągalnej na etapie trivium. Uniwersytety średniowieczne „produkowały” absolwentów podobnie

jak dzisiejsze, z tym że o ile zalew magistrów wraz z wszystkimi swymi konsekwencjami w czasach obecnych jest dla nas oczywisty, to w przypadku średniowiecza zdajemy się o tym zapominać. Funkcjonuje więc w naszej świadomości wyidealizowany obraz wesołych żaków, którzy chociaż lubili od czasu do czasu poswawolić, to na codzień ciężko wkuwali, tworząc korporację przysięgłych intelektualistów. Rzeczywistość historyczna jak zwykle wymyka się uproszczeniom. Studia to tylko krótki etap w życiu, a potem coś trzeba dalej z sobą robić. Studia w przytłaczającej większości przypadków nie są celem same w sobie, lecz środkiem do uzyskania awansu społecznego bądź materialnego, lub utrzymania dotychczasowego statusu. Tak jest dzisiaj i tak było kiedyś. To właśnie owi absolwenci uniwersytetów, którzy z różnych przyczyn ukończyli swą edukację na trivium, bez konieczności łamania sobie głowy nad zawiłościami quadrivium, są przedmiotem zainteresowania Murraya w części trzeciej. Ich działalność jako urzędników formujących się aparatów administracyjnych łączyła się z dążeniem do coraz wyższych stanowisk w hierarchii państwowej i kościelnej. Wnosili z sobą nową skalę wartości, na czele której stały fachowość, wiedza i egalitaryzm. Wszystko to godziło w dotychczasowy ład i deprecjonowało fundamenty istniejącego porządku: elitaryzm i charyzmę szlacheckiego urodzenia. Oprócz powyższych zagadnień Autor omawia cały wachlarz problemów rodzących się na marginesie głównego nurtu rozważań, m. in. w jaki sposób teoretycznie uzasadniali swój pęd do władzy ludzie wykształceni oraz zjawisko nowego elitaryzmu intelektualistów, wyrosłego jako psychiczna samoobrona przed dominującą nadal ideologią arystokratyczną.

Ostatnia część książki to nawiązanie do drugiej z wymienionych we wstępie tradycji, tzw. „hebrajskiej”. Z celem i tematem pracy łączy się jedynie na zasadzie antynomii. Z punktu widzenia metodyki, jest to niewątpliwie rozwiązanie wymykające się szablonowi. Murray podejmuje zagadnienie stanowiące samą kwintesencję stanowiska antyracjonalistycznego: związki zachodzące w średniowiecznej umysłowości między arystokratycznym pochodzeniem a religijnością, Kościołem i hierarchią wartości. Owe cztery rozdziały zamykające całość książki, niezależnie od interesujących ustaleń ważnych dla samych tematów, stanowią pod względem konstrukcyjnym swoistą przeciwwagę dla poprzednich części. Autor zadbał w ten sposób aby obraz przedstawiony czytelnikowi nie był przejąskrawiony i nie stracił właściwych epoki proporcji.

W czasach swoistej schizofrenii naukowej, kiedy z jednej strony postępująca ciągle wiedza narzuca rygory bardzo wąskich specjalizacji, a z drugiej postuluje się historię integralną, książka ta jest pewną propozycją wyjścia z owego dylematu. Murray przedstawia czytelnikowi analizę dynamiczną, lecz skonstruowaną w sposób nieciągly. Wszystkie cztery części jego książki są zarazem i samodzielne, i uzupełniające się nawzajem. Autor przedstawia szereg kolejnych, wzajemnie się warunkujących zjawisk; wychodząc od zmian w zakresie obiegu pieniądza u schyłku ubiegłego tysiąclecia dociera do teoretycznych uzasadnień i praktycznych zabiegów o władzę intelektualnej elity późnego średniowiecza. Imponująca jest swoboda, z jaką porusza się po dziedzinach wiedzy na pierwszy rzut oka nie mających ze sobą nic wspólnego. Łączy fakty i zjawiska historyczne w spójne, choć miejscami luźno powiązane rozumowanie, i chociaż poszczególne jego fragmenty są wrażliwe na krytykę, to przecież całość broni się znakomicie.

Murray omawiając poszczególne zagadnienia, z reguły nieszablonowo sformułowane, wychodzi od stanu świadomości społeczeństwa czasów upadku cywilizacji wczesnego średniowiecza i pokazuje co spowodowało zmiany w kierunku nowożytnej umysłowości. W ten sposób jego praca zyskuje wymiar szerszy niż zakreślone we wstępie ramy chronologiczne. Staje się ona ważnym przyczynkiem do zrozumie-

nia dzisiejszej cywilizacji europejskiej z jej rozdzieleniem między racjonalizmem a dogmatyzmem.

Książka ta wydana w 1978 roku nie doczekała się jak dotąd w polskich czasopiśmie historycznych nawet notki recenzyjnej. Chęć wypełnienia tej luki stała się bezpośrednim bodźcem do napisania powyższej recenzji.

Jacek Soszyński
(Warszawa)

Ernst Zinner: *Entstehung und Ausbreitung der copernicanischen Lehre*. Herausgaben und ergänzt von Heribert M. Nobis und Felix Schmeidler. Verlag C. H. Beck, München 1988, 636 ss.

Nakładem wydawnictwa C. H. Beck w Monachium okazało się w 1988 roku wznowienie uważanej za klasyczną wśród prac poświęconych Kopernikowi i jego myśli, książki, zmarłego w 1970 roku astronoma i historyka nauki, Ernsta Zinnera. Autor, profesor astronomii w Uniwersytecie w Monachium był również przez wiele lat dyrektorem Remeis-Sternwarte w Bambergu. Tematyka kopernikańska zajmuje podczas miejsce w bibliografii jego prac.

Pierwsze wydanie *Entstehung und Ausbreitung der copernicanischen Lehre* ukazało się w roku 1943 i obecnie w wielu miejscach wymaga już sprostowań bądź uzupełnień. Zadania tego podjęli się Heribert M. Nobis, kierownik Deutsche Copernicusforschungsstelle w Monachium oraz Felix Schmeidler, profesor astronomii w uniwersytecie monachijskim, autor wydanej w 1970 roku biografii Kopernika.

Książka Zinnera składa się z dwóch części. Pierwsza z nich to właściwe rozważania na temat genezy i rozwoju myśli kopernikańskiej, druga zaś, to obszerne aneksy. Pierwsze piętnaście rozdziałów pracy obejmuje „prehistorię” teorii heliocentrycznej, wiedziną od starożytnych Greków i Babilończyków. Jest to krótki zarys dziejów i rozwoju astronomii po czasy Kopernika, ze szczególnym podkreśleniem dokonań Hipparcha, Ptolemeusza, Wilhelma z Hirsau, Henryka z Langenstein, Peurbacha i Regiomontana. Zinner kładzie także nacisk na stymulującą rolę wszelkiej działalności związanej z pomiarem czasu. Po owym wprowadzeniu następują rozważania poświęcone samemu Kopernikowi: jego życiu i kształtowaniu się jego teorii.

Czasy, w których powstawała książka Zinnera, nie sprzyjały zachowaniu obiektywizmu. Nie udało się też autorowi obronić przed wpływami nacjonalizmu gdy opisywał środowisko astronoma. Krąg, w którym obracał się Kopernik i koleje jego życia nie są jednak głównym przedmiotem zainteresowania autora. Zinner stara się przede wszystkim prześledzić rozwój naukowy Kopernika. Stąd kolejne rozdziały poświęcone są studiom w Krakowie (gros uwagi skupione jest na piętnastowiecznej astronomii krakowskiej), we Włoszech, a następnie po krótkiej dygresji opisującej działalność administracyjną kanonika warmińskiego, autor powraca do prac naukowych dojrzałego już uczonego oraz perypetii związanych z ogłoszeniem *De revolutionibus*.

Końcowe rozdziały poświęcone zostały recepcji teorii heliocentrycznej przez świat uczonych, kontrowersjom jakie wzbudziła i jej ostatecznemu zwycięstwu. Część druga książki składa się z krótkich artykułów poświęconych m. in. bibliotece Kopernika, jego obserwacjom astronomicznym i jego zegarowi słonecznemu. Tom zamyka bogata bibliografia przedmiotu doprowadzona przez wydawców do roku